Tuija Laine

Kirjahistorian lähteet ja tutkimus[1]

1. Kirja informaatioyhteiskunnassa ja ennen sitä

Kohtaamme päivittäin painettua tekstiä monissa eri yhteyksissä. Jo ennen heräämistämme postiluukusta kolahtaa monelle päivän lehti, jota silmäilemme aamiaispöydässä. Ilmaisjakelulehdet ovat meitä vastassa mennessämme työpaikalle, samoin erilaiset ulkomainokset. Päivän mittaan näemme ja luemme kirjoja kirjastossa, lukusaleissa, kotisohvalla. Kirjoitamme tekstiviestejä, sähköpostiviestejä, tenttivastauksia ja opinnäytteitä. Keskustelemme kirjoitettujen ja luettujen tekstien pohjalta.

Elämme informaatioyhteiskunnassa, jossa lukeminen, kirjoittaminen ja ylipäänsä painettu sana on itsestäänselvyys, osa jokapäiväistä elämää. Niin ei ole aina ollut. Ei tarvitse mennä kuin satakunta vuotta taaksepäin, kun kirjoittaminen oli tavallisen kansan keskuudessa vielä melko harvinaista. Kaksisataa vuotta sitten rahvas oli tutustunut yleensä vain uskonnolliseen kirjallisuuteen ja omisti ainoastaan virsikirjan ja muutaman hartauskirjan sekä almanakan. Kolmesataa vuotta sitten kansanihmisen lukutaito, jos sellaisesta voidaan puhua, oli pääasiassa katekismuksen ulkolukua. Säätyläiset toki olivat näissä taidoissa ja kirjojen omistamisessa rahvasta askeleen edellä. Parhaiten lukemisen ja kirjoittamisen kommervenkit taidettiin oppisäädyn, papiston ja opettajien parissa. Nämä ryhmät myös levittivät taitoja alempien säätyjen keskuuteen ja huolehtivat kansanopetuksesta laajalla rintamalla. Satojen vuosien ajan papisto ja oppisääty olivat identtiset, ja siitä syystä myös kirjahistoria on tärkeä osa kirkkohistoriaa ja sen tutkimusta.

Kun katsomme ajassa taaksepäin, mieleemme voi nousta monenlaisia kysymyksiä. Mitä kirjoja ihmiset lukivat ja omistivat? Mistä he niitä hankkivat? Ketkä osasivat lukea ja kuinka he olivat lukemaan ja kirjoittamaan oppineet? Mistä lähtien kirjoja on ylipäänsä valmistettu ja miten? Millä tavoin esivanhempiemme lukemat kirjat poikkesivat nykyisistä kirjoista? Kirjahistoria vastaa kaikkiin näihin kysymyksiin. Se selvittää kirjan historiaa pitkän ajan kuluessa aina nykypäiviin asti: kirjojen valmistusprosessia, sensuuria, levitystä ja kirjakauppaa, kirjojen omistamista, lukemista, kirjoittamista ja kirjojen vaikutushistoriaa. Mielenkiinnon kohteena voivat olla niin painetut kirjat

1 Kiitän Kansallisarkiston kehittämispäällikköä István Kecskemétiä ulkomaisia paperitietokantoja koskevista tiedoista ja professori Outi Merisaloa artikkelin kommentoinnista. Tämä artikkeli on ilmestynyt osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia *Books in transition* (Kirjat murroksessa), projektinumero 121785.

kuin kirjoina pidetyt käsikirjoituksetkin, eri aikoina, erilaisissa yhteiskunnallisissa tilanteissa, eri sosiaaliryhmien keskuudessa. Kirjahistoria on kiinnostunut kirjojen vaikutushistoriasta laajemminkin: siitä, miten kirjojen avulla on pyritty levittämään tietoa, vaikuttamaan ihmisten toimintaan ja ajatteluun sekä siitä, mitä reaktioita ja ajatuksia kirjojen lukeminen on ihmisissä herättänyt ja mihin se on johtanut.

2. Kirjan tutkimisen menetelmistä

Kaiken tämän tutkimiseen ja selvittämiseen tarvitaan lähteitä. Kirjahistorian tutkimuksessa kirja tai yleensä painettu tai käsin kirjoitettu teksti on ensisijainen lähde. Tutkimussuuntaa, jossa pääasiallisena tutkimuskohteena on itse kirja, erityisesti kirja esineenä, painettuna yksilönä, kutsutaan *deskriptiiviseksi* tai *analyyttiseksi bibliografiaksi*. Bibliografialla tarkoitetaan kirjahistoriassa yhtäältä tieteellistä kirjaluetteloa, toisaalta itse kirjahistoriallista tutkimusta. Kun kirjaa tutkitaan esineenä, on tärkeää saada käsiin itse kirja, ei kopiota, valokopiota tai näköispainosta, koska monet kirjan painamiseen liittyvät merkit voi nähdä vain aidosta kirjasta.

Kirjahistorian kiinnostuksen kohteena on kuitenkin myös paljon sellaisia asioita, joihin ei löydy paljoa tai lainkaan vastauksia pelkästään kirjaa ja sen julkaisu- ja painatusprosessia seuraamalla. Kirja on ”äänetön yhtiömies” silloin, kun halutaan tietää kirjojen kaupasta, levityksestä, lukemisesta, kirjoittamisesta ja kirjan vaikutushistoriasta. Myös kirjan sensurointiin liittyvistä kysymyksistä kirja itsessään antaa vain osittaista tietoa. Jotta voisimme saada mahdollisimman monipuolisen kuvan kirjan eri elämänvaiheista ja vaikutushistoriasta, tarvitsemme itse kirjan lisäksi kirjan ulkopuolisia lähteitä. Tällaisia ovat esimerkiksi sensuurista ja levityksestä kertovat pöytäkirjat ja erilaiset muistiot, lukemisesta ja kirjoittamisesta kertovat kirjeet ja päiväkirjat, sekä omistamisesta ja kirjojen siirtymisestä omistajalta toiselle kertovat kirjastoluettelot, perukirjat ja kirjahuutokauppaluettelot. Tutkimussuuntaa, jossa kirjaa tarkastellaan edellä mainittujen historiallisten lähdeaineistojen valossa, kutsutaan *historialliseksi bibliografiaksi*. Kun kirjaa tutkitaan historiallisen bibliografian näkökulmasta, esimerkiksi tarkastellaan kirjan vaikutushistoriaa ja sisältöä, ei ole välttämätöntä nähdä kirjan ”aitoa” kappaletta, vaan kirjan teksti riittää tarpeellisten johtopäätösten tekemiseen. Tällöin voidaan käyttää tutkimuksessa hyväksi myös kopioita, näköispainoksia tai digitoitua kirjaa.

Tutkimuskysymyksestä ja tutkittavasta aineistosta riippuu, millaiset lähteet ovat parhaita kunkin tutkimusteeman kannalta. Yleisesti voidaan kuitenkin todeta, että tavallisesti tutkimuskohteesta muodostuu monipuolisin kuva, mikäli tutkija tarkastelee kohdettaan sekä itse kirjan ja sen tarjoamien tietojen että muun, kirjan ulkopuolisen lähdeaineiston avulla. Kirjahistoriallisessa tutkimuksessa voidaan lisäksi hyödyntää kaikkia muitakin historiantutkimuksessa käytettyjä tutkimusmenetelmiä ja lähestymistapoja.

Seuraavassa tarkastelen niitä keskeisiä, suomalaisissa kirjastoissa tai internetin välityksellä saatavilla olevia lähteitä ja lähdesarjoja, joita voidaan käyttää kirjahistoriaan kohdistuvassa tutkimuksessa. Luon katsauksen myös tutkimuksen kannalta hyödyl-

lisiin muihin aineistoihin ja kirjantutkimuksen apuneuvoihin. Suomeen ja Pohjoismaihin liittyvän lähdeaineiston ja tutkimuksen olen pääasiassa rajannut ulkopuolelle. Suomen kirjahistorian lähteitä olen tarkastellut artikkelissani *Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet* (teoksessa Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647, Helsinki, 1996, s. 213–236). Aiheen laajuuden vuoksi myös Pohjolan ulkopuolista lähdeaineistoa voin käsitellä tässä vain varsin rajatusti. Painopiste on siksi eurooppalaisessa kirjahistorian tutkimuksessa ja lähdeaineistossa.

3. Kirja tutkimuskohteena ja sen tutkimusta tukevat lähteet ja apuneuvot

Painetun kirjan historia Euroopassa ulottuu 1400-luvun puoliväliin, jolloin kultaseppä Johann Gutenberg ”keksi” irtokirjakkeilla painamisen. Tämä teki mahdolliseksi sen, että pystyttiin tuottamaan samasta tekstistä tai kirjasta nopeasti useita kappaleita – sitä ennen kaikki kirjat, myös tenttikirjat, jouduttiin kopioimaan käsin, mikä oli sangen hidasta ja aikaa vievää. Jo tätä ennen kiinalaiset olivat painaneet irtokirjakkeilla, mutta kiinalaisten kirjoitusmerkkien määrän vuoksi painaminen osoittautui hyvin työlääksi eikä painotaito vielä levinnyt kansainväliseen käyttöön.

Varhaisimmat kirjat painettiin käsikirjoitusten mallien mukaisiksi. Mitä pidemmälle kirjan historiassa mennään, sitä yksilöllisempiä painettujen kirjojen kappaleet ovat ja sitä enemmän niitä katsomalla voidaan tehdä päätelmiä kirjan painatus- ja julkaisuprosessista. Koko käsinpainetun kirjan ajan, noin 1800-luvun puoliväliin asti, kirjojen kappaleita vertaamalla ja yksittäistäkin kirjaa tutkimalla nähdään merkkejä ladelmaan painamisen aikana tehdyistä muutoksista sekä voidaan typografian perusteella päätellä kirjojen painopaikkoja ja -aikoja tai kirjanpainajia, mikäli on riittävästi käytettävissä asiaan liittyvää typografista tutkimusta. Kirjoista nähdään myös merkkejä sensuurista, poistetuista arkeista tai sivuista sekä lukuisista muista kirjan julkaisemiseen liittyvistä seikoista. Tällaista kirjaan esineenä kohdistuvaa tutkimusta varten tarvitaan monenlaisia apuneuvoja.

Bibliografiat ja kokotekstitietokannat

Kaikkein keskeisimpiä apuneuvoja kirjan tarkastelemisessa esineenä ovat bibliografiat. Tieteellisissä bibliografioissa, kirjastoluetteloissa, kirjojen kappaleet on luetteloitu niin tarkasti, että niiden perusteella on mahdollista identifioida puutteellisia kappaleita ja vertailla eri kappaleita ja niiden sisältöjä toisiinsa. Kansalliskirjastossa on hyvä valikoima ulkomaisia kirjastoluetteloita. Kaikkein laajin ja käyttökelpoisin niistä on Yhdysvaltain kongressin kirjaston julkaisema bibliografia *National Union Catalogue* (NUC). Painettuna julkaisuna se vie hyllytilaa useita kymmeniä metrejä. Kongressin kirjaston luettelo on käytettävissä myös online-tietokantana.

Useimpien maiden kansalliskokoelmat ovat nykyään vastaavalla tavalla käytettävissä sähköisten tietokantojen välityksellä. Ne ovat pääasiassa viitetietokantoja eli niiden avulla voi hakea tietoja julkaistuista teoksista. Joissakin tapauksissa osa julkaisuista on

digitoitu, jolloin on mahdollista päästä näkemään julkaisun koko teksti. Useimmissa tapauksissa kokoteksti on kuitenkin suljettu niiltä käyttäjiltä, jotka eivät ole joko itse maksaneet tai eivät kuulu sellaiseen organisaatioon, joka on maksanut palvelun käytöstä. Itse viitetietokannat ovat kuitenkin yleensä vapaasti käytettävissä. Laajoja aineistoja sisältyy kongressin kirjaston tietokannan lisäksi esimerkiksi englantilaisen *British Libraryn* (BL), ranskalaisen *Bibliothèque nationale de Francen* (BnF) ja saksalaisen *Herzog August Bibliothekin* (HAB) tietokantoihin. Karlsruhen yliopiston kirjaston sivustolla on käytettävissä viitetietokanta, johon on keskitetysti koottu kirjastojen tietokantoja eri puolilta maailmaa. Haun voi keskittää haluamiinsa kirjastoihin tai kaikkiin palveluun kuuluviin kirjastoihin. Hakuominaisuudet ovat monipuoliset. Kirjojen määrä palvelussa on yli 500 miljoonaa.

Uuden ajan alun englantilaisten kirjojen tutkijan aarreaitta ovat suomalaisten yliopistojen yhteishankintana yliopistolaisten käyttöön hankkimat EEBO (*Early English Books*) ja ECCO-kokotekstitietokannat (*Eighteenth Century Collections Online*). EEBO sisältää englantilaisen kirjallisuuden digitoituna vuoteen 1700, ECCO 1700-luvulta. Molempia on mahdollisuus sekä selata että hakea niistä aineistoa julkaisuajan ja vapaatekstihaun avulla. Julkaisut on myös perusteellisesti bibliografisella tarkkuudella luetteloitu. Muiden muassa Helsingin yliopiston opiskelijat ja henkilökunta voivat käyttää EEBOa ja ECCOa Nelli-portaalin välityksellä. ECCOa valistustutkijan näkökulmasta esittelee tässä kirjassa Minna Ahokas.

Paperin tutkimus

Yksi kirjojen identifioimisen ja niiden bibliografisen koon tunnistamisen keino on kirjan paperin ja siihen painetun vesileiman ja vesiviivojen tutkimus. Paperin tutkimisen avulla saadaan tietoa siitä, missä kirja on tehty. Paperin tutkimus paljastaa myös monia kulttuurihistoriallisesti kiinnostavia seikkoja, muun muassa paperin ja kirjojen liikkuvuudesta ja paperinvalmistajien ja kirjanpainajien välisistä kontakteista. Tutkimuksen avuksi on laadittu tietokantoja, joiden avulla voidaan vertailla käsillä olevan kirjan paperia ja siinä näkyviä vesileimoja tietokantojen aineistoihin. Suomalaisia papereita käsittelevä on Kansallisarkiston verkkosivuilla oleva, kehittämispäällikkö István Kecskemétin laatima *Paperihistoriallinen tietokanta*. Tietokantaan on rekisteröity muun muassa paperien vesileimat, viiratyypit, paperien väri ja kuitukoostumus. Suomalaisten paperien ohella tietokanta sisältää esimerkkejä myös monista ulkomaisista papereista, joskaan ei kattavasti.

Vastaavanlaisia tietokantoja on tehty myös muualla maailmassa. Mainitsemisen arvoinen on Hollannin kansalliskirjaston *Koninklijke Bibliotheekin* ylläpitämä tietokanta Alankomaissa painetuissa inkunaabeleissa esiintyvistä vesileimoista. Tietokanta sisältää 16 000 vesileimaa. Mielenkiintoinen hanke on myös digitaalinen arkisto niistä typografisista ornamenteista ja vesileimoista, joita William Stansby on käyttänyt painaessaan Benjamin Jonsonin teoksia (London, 1616). Hankkeen tarkoitus on tarjota esimerkki Tudorien ja Stuartien aikaisten teosten kirjahistoriallisesta tutkimuksesta, joka keskittyy tarkastelemaan kirjaa esineenä. Sivustoa ylläpitää Virginiassa *Institute for Advanced Technology in the Humanities*.

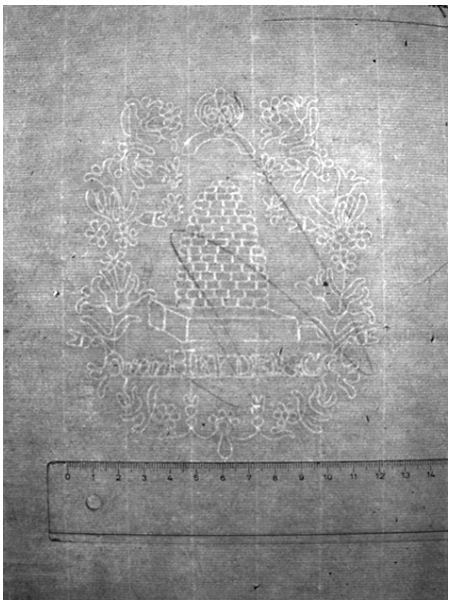

Paperin tekijät ikuistivat usein nimensä tai yritystään kuvaavan kuva-aiheen käyttämiinsä vesileimoihin. Näin myös tässä hollantilaisen paperinvalmistajan C. & J. Honigin paperissa. Kuva: István Kecskeméti.

Tutkimustietoa kirjan tutkimisesta esineenä

Tärkeitä tietopaketteja kirjan tutkimisesta esineenä ovat G. Thomas Tansellen laatimat bibliografiat *Introduction to Bibliography* ja *Introduction to Scholarly Editing*. Molemmat sisältävät satoja monografioita ja artikkeleita kirjahistorian eri osa-alueilta. Bibliografiat on julkaissut verkossa Virginian yliopistossa toimiva harvinaiskirjojen ”koulu”, *Rare book school*.

Tietoa uuden ajan alun kirjanpainamisesta ja kirjan historian kehityksestä on lukuisten tutkimusten lisäksi saatavilla muun muassa Kansallisarkiston verkkonäyttelystä *Kiehtova kirja. Käsinpainetun kirjan taidehistoriaa*. Näyttely kertoo kirjan painatushistorian pääpiirteet 1400–1700-luvuilta – esittelee muun muassa nimiölehden kehityksen yksityiskohtaisesti ja tarjoaa paljon tietoa kirjaintyypeistä ja niiden kehityksestä sekä kirjanpainajista. Pääpaino on eurooppalaisessa kirjassa, mutta kehitystä seurataan myös Suomen näkökulmasta. Tietokanta on runsaasti ja havainnollisesti kuvitettu esimerkein.

4. Kirjan reseptioon ja vaikutushistoriaan liittyvät lähteet

Reseptiota tutkimassa

Kun kirja on ilmestynyt, kirjahistorioitsija kääntää katseensa sen vastaanottoon. Miten kirjaa myydään ja levitetään? Kuinka lukijat ottavat sen vastaan? Mitä kirja lukijalleen merkitsee? Kirjakaupasta ja kirjanlevityksestä kertovat yhtäältä kirjakauppiaiden ja kustantajien arkistot, toisaalta erilaiset kirjojen myynti-ilmoitukset. Kustantajat ja kirjakauppiaat saattoivat julkaista luetteloitaan erillisinä, painettuina luetteloina. Esimer-

kiksi suurilla kirjamessuilla, Frankfurt am Mainissa, Lyonissa ja Leipzigissa asioineet kirjakauppiaat ryhtyivät jo 1500-luvulla julkaisemaan myynti- ja kustannusluetteloita. Niitä on säilynyt ulkomaisissa kirjastoissa.

Merkittävä tapa ilmoittaa kirjojen saatavuudesta ja hinnoista sekä myyntipaikoista ovat vanhastaan olleet sanomalehdet. Sanomalehtiä alettiin julkaista 1600-luvulla ja viimeistään 1700-luvulla niiden selvästi yleistyttyä niistä tuli tärkeitä ilmoittamisen ja mainosten foorumeita. Lehdet ovat varsinkin 1800- ja 1900-luvuilla heikon paperilaadun vuoksi hyvin hauraita ja siksi niiden säilyvyys on ollut heikko. Tästä syystä useissa maissa harjoitetaan laajamittaista sanomalehtien mikrokuvaus- ja nykyään enenevässä määrin digitointityötä. Tämä on tuottanut (kirja)historioitsijoiden ulottuville laajan joukon vanhaa lehtiaineistoa, jota voi käyttää esimerkiksi kirjakaupan ja kirjanlevityksen tutkimiseen.

Yksi esimerkki hyvin toimitetusta digitaalisesta sanomalehtikirjastosta on kongressin kirjaston sivustolta löytyvä *Historic American Newspapers* -verkkoaineisto. Siihen on digitoitu amerikkalaisia sanomalehtiä ajalta 1880–1922. Se sisältää tietoa myös amerikkalaisesta sanomalehdistöstä vuodesta 1690 lähtien aina nykypäivään asti. Lehtiä ja niissä ilmestyneitä uutisia ja juttuja voi hakea osavaltion, lehden nimen, julkaisuajan ja erilaisten hakusanojen avulla. Lehdet on paitsi digitoitu sivustolle myös kirjoitettu auki kokotekstinä. Suomalaisen Kansalliskirjaston ylläpitämään *Historialliseen sanomalehtikirjastoon* verrattuna hakutulokset ovat luotettavampia. Tosin amerikkalaiset eivät digitointia suorittaessaan ole joutuneet painiskelemaan fraktuuraongelmien kanssa, vaan tekstien latinalainen kirjoitusasu on ollut koneellisestikin helpompaa lukea kuin meikäläinen fraktuura. Myös Ruotsissa on digitoitu merkittävä joukko ennen vuotta 1926 ilmestyneitä sanomalehtiä verkkoon vapaaseen käyttöön.

Kirjojen omistamista on useimmiten selvitetty perukirjojen ja kirjahuutokauppaluettelojen avulla. Suomalaisten kannalta on kiinnostavaa tietää, millaiset kirjanomistusolot ovat olleet lähialueilla sekä mikä yhtäältä yhdistää, toisaalta erottaa suomalaisia ja naapurimaidemme lukijoita toisistaan. Ovatko samat vaikutteet kulkeutuneet kirjojen välityksellä meille kuin muualle ja mitkä seikat ovat kirjojen kulkeutumiseen vaikuttaneet? Mielenkiintoisen vertailukohdan suomalaiselle kirjanomistusta kuvaavalle aineistolle muodostaa virolaisen Raimo Pullatin laatima moniosainen lähdesarja tallinnalaisen ja pärnulaisen porvariston omistamasta kirjallisuudesta 1700-luvulla. Lähteensä, porvariston perukirjat, Pullat on kerännyt kyseisistä kaupunginarkistoista. Sarjan osat muodostavat kronologisen jatkumon: ensimmäiset perukirjat ajoittuvat vuoteen 1702 ja jatkuvat aina vuosisadan loppuun, vuoteen 1800. Kustakin kuolinpesästä kerrotaan vainajan nimi, perukirjan toimitusaika, sen sijainti arkistossa sekä kuolinpesän omaisuus. Julkaisuun on luetteloitu kaikki peruluetteloon merkitty kiinteä ja irtain omaisuus, ei ainoastaan kirjallisuutta, mikä mahdollistaa erilaisten vertailujen tekemisen.

Viimeinen, mutta ei suinkaan vähäisin, vaihe kirjan historiassa ennen teoksen loppuun kulumista ja pois heittämistä on sen lukeminen. Kirjallisuuden lukemisesta ja lukutottumuksista on erittäin työlästä saada selvyyttä – joudutaan tutkimaan monenlaista lähdeaineistoa ja tuloksena on ehkä runsas, mutta fragmentaarinen joukko lukemiseen liittyviä mainintoja. Jotta lukemisen tutkiminen olisi edes hieman helpompaa

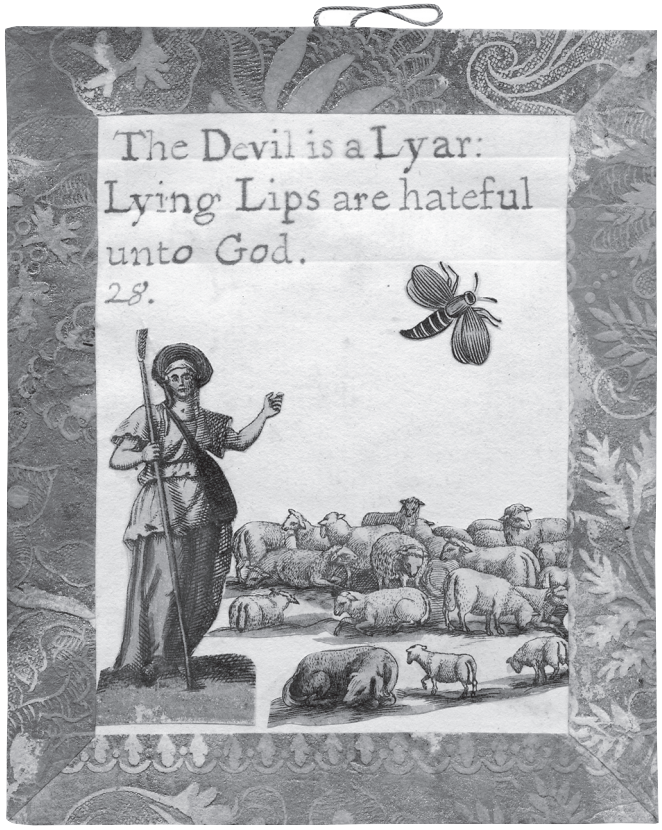

Angloamerikkalaisessa maailmassa oli suosittua käyttää lasten lukutaito-opetuksessa pieniä käsin kirjoitettuja kortteja, joihin oli kirjoitettu aakkosia ja/tai moraalisia lauseita. Toisinaan nämä kortit oli myös kuvitettu. J. Johnsonin (n. 1740–1759) käsikirjoituskokoelmaan sisältyy peräti 24 tällaista korttisarjaa. Tässä kortissa varoitetaan valehtelusta, joka on paholaisen, ”kärpästen herran” ominaisuus. Kuva: The Lilly Library, Indiana.

ja jotta voitaisiin tehdä vertailuja eri maiden lukemistottumusten välillä, englantilainen avoin yliopisto (*UK Open University*) on koonnut sivustolleen avoimesti käytettävän lukemistietokannan *Reading Experience Database*. Tietokanta sisältää tietoja Englannissa asuneiden ja Englannissa vierailleiden ulkomaalaisten lukijoiden lukemisesta ja lukukokemuksista ajalta 1450–1945. Tällä hetkellä tiedonantoja tietokannassa on yli 25 000 ja määrä täydentyy jatkuvasti. Tietokannasta voi hakea sanoja vapaatekstihaulla. Haun tulokseksi saa muutaman rivin tekstiä, jossa hakusana esiintyy, tiedon tekstin kirjoittajasta, tekstin kirjoittamisen tai julkaisemisen ajankohdan ja julkaisutyypin. Tietokannan yhteyteen on luetteloitu laaja bibliografia lukemiseen ja lukemiskokemuksiin liittyvää tutkimusta.

Vaikutushistorian lähteitä

Kirjapainotaidon synty teki mahdolliseksi paitsi uudenlaisen tiedonvälityksen myös painetun aineiston käytön vaikuttamisen välineenä. Ensimmäisenä kirjapainotaidosta hyötyi reformaatio. Reformaation aatteita oli mahdollista nopeasti levittää painettujen julkaisujen avulla, ja niinpä esimerkiksi Lutherin reformatoriset pääkirjoitukset saavuttivat Saksan alueet huomattavan nopeasti. Lukutaidottoman kansan mielipiteitä pyrittiin muokkaamaan pienpainatteiden ja erityisesti lentolehtisten avulla. Niitä kiinnitettiin nähtäville julkisiin paikkoihin, esimerkiksi rakennusten seiniin ja puihin. Lentolehtisiin sisältyi yleensä myös niiden sisältöä ja tarkoitusta esittelevä runo- tai proosamuotoinen teksti, mutta oleellisinta ja vaikuttavinta reformaation ajan lentolehtisissä olivat niihin painetut puupiirrokset. Monet lentolehtisistä olivat kooltaan suuria, avoarkin kokoisia.

Yksi suurimmista saksalaisten lentolehtisten kokoelmista on Wolfenbüttelin *Herzog August Bibliothekissa* (HAB), jonka tehtäviin kuuluu Saksan kansalliskokoelman hoito 1600-luvun osalta. Kirjasto on erikoistunut varhaisimpaan, uuden ajan alun kirjallisuuteen. Eri aikojen saksalaisista lentolehtisistä on julkaistu suuri joukko lähdejulkaisuja, jotka kuuluvat muun muassa kyseisen kirjaston kokoelmaan. Lentolehtiset ovat reformaation ja vastareformaation tuottamia, mutta myös ensimmäiseen ja toiseen maailmansotaan liittyviä propagandistisia lentolehtisiä on julkaistu laaja sarja. Sen eri osissa esitellään esimerkiksi englantilaista, ranskalaista, amerikkalaista, venäläistä, saksalaista ja juutalaisvastaista lentolehtispropagandaa.

Suomalaisissa kirjastoissa lähdejulkaisuina ilmestyneitä lentolehtisiä ei ole kovin paljon saatavilla. Kansalliskirjaston yleiskokoelmassa on kuitenkin ainakin joitakin niteitä saksalaisia reformaatioon, talonpoikaissotaan ja barokkiin liittyviä 1500–1600-lukujen lentolehtisiä.

Merkittävä määrä saksalaista ja itäsaksalaista, myös kirjahistorian kannalta keskeistä propaganda-aineistoa toisen maailmansodan ajalta sisältyy *German Propaganda Archive* -sivustolle. Sivuille on poimittu esimerkkejä kahden totalitaristisen valtion tuottamasta materiaalista: puheita, julisteita, pienpainatteita, lehtiä, sarjakuvia, päiväkirjoja jne. Mukana on paljon sotaan ja antisemitismiin liittyvää aineistoa. Jokaisesta dokumentista kerrotaan sen historiallinen konteksti ja lähdetiedot. Osa aineistoista on digitoitu sivuille vain osittain, jolloin laajempaa tutkimusta varten voi olla tarpeen hankkia tarvittava aineisto kaukolainana tai kopiona kokonaisuudessaan. Lähteiden saksankieliset tekstit on käännetty englanniksi. Sivustolla on runsaasti tietoa myös natsipropagandaan sekä Itä-Saksaan liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta. Sivuston kautta voi myös tilata joitakin alkuperäisiä kirjoja ja dokumentteja. Linkit johdattavat sivuston käyttäjää muiden vastaavantyyppisten sivustojen äärelle.

Lopuksi

Edelle on poimittu joitakin esimerkkejä kirjahistorian eri osa-alueiden tutkimuksessa hyödyllisistä lähteistä. Monet kirjahistorialliset seurat ja kansalliskirjastot ylläpitävät erilaisia kirjahistoriaan liittyviä sivustoja; tietokantoja, digitoituja kirjoja ja verkko-

näyttelyitä. Verkossa julkaistavan lähdemateriaalin määrä kasvaa jatkuvasti. Kirjahistoriasta kiinnostuneen kannattaa tutustua näihin sivustoihin, osa niistä on mainittu myös oheisessa lähdeluettelossa.

Lähteitä

Viitetietokantoja ja apuvälineitä

Bibliothèque nationale de France
http://www.bnf.fr/

British Library
http://www.bl.uk/

Herzog August Bibliothek
http://www.hab.de/

Karlsruher Virtueller Katalog
http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html

Kiehtova kirja. Käsinpainetun kirjan taidehistoriaa
http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kiehtovakirja/

Library of Congress
http://www.loc.gov/index.html

The Tanselle Syllabi
http://www.rarebookschool.org/tanselle/

Kokotekstitietokantoja

Early English books
http://eebo.chadwyck.com.libproxy.helsinki.fi/home/

Eighteenth Century Collections Online
http://galenet.galegroup.com.libproxy.helsinki.fi/servlet/ECCO?locID=helecco&srchtp=b&ste=1

Paperintutkimus

A Digital Catalogue of Watermarks and Type Ornaments used by William Stansby in the printing of the Works of Beniamin Jonson (London 1616)
http://www2.iath.virginia.edu/gants/

Paperihistoriallinen tietokanta
http://kronos.narc.fi/paperi/

Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries (WILC)
http://watermark.kb.nl/

Kirjakauppa ja kirjojen levitys

Digitaliserade svenska dagstidningar
http://magasin.kb.se:8080/searchinterface/

Historiallinen sanomalehtikirjasto
http://digi.lib.helsinki.fi/sanomalehti/secure/main.html

Historic American Newspapers
http://chroniclingamerica.loc.gov/

Lukeminen

Reading experience database
http://www.open.ac.uk/Arts/reading/

Vaikutushistoria

German Propaganda Archive
http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/

Seuroja ja yhdistyksiä

SHARP – Society of history of authorship, reading and publishing
http://www.sharpweb.org/

Suomen kirjahistoriallinen seura. Bokhistoriska sällskapet i Finland
http://users.jyu.fi/~merisalo/khs.htm

Tiivistelmä

1. Keskeisimmät lähdekokoelmat/arkistot
Painetun kirjallisuuden osalta tärkeimpiä ovat erilaiset kirjastot, niiden kirjastoluettelot ja kokoelmat. Historiallisen bibliografian näkökulmasta keskeisiä ovat kirjapainojen, kustantajien ja sitojien arkistot. Lähteinä on käytetty paljon myös sanomalehtiä, erityisesti niiden ilmoitusosastoja sekä kirjakauppiaiden ja kirjamessujen luetteloita. Nykyään paljon kirjahistorian kannalta keskeistä aineistoa on julkaistu verkossa.

2. Ajankohta, jota käsitellään
Kirjahistoria on ajallisesti laaja tutkimusala ja kattaa koko painetun kirjan historian 1400-luvun jälkipuoliskolta näihin päiviin asti. Myös keskiajalta on mahdollista tutkia kirjamuotoisten käsikirjoitusten historiaa, mutta perinteisesti kirjahistoria on keskittynyt nimenomaan painettuun kirjaan.

3. Kieli
Myös kirjahistorian lähteet ovat erikielisiä riippuen tutkimuskohteesta. Suurimpia kielialueita, joissa kirjahistoriallista tutkimusta on tehty, ovat englanti, ranska, saksa ja venäjä.

4. Aineistojen saatavuus
Aineistot ovat yleisesti ottaen hyvin saatavissa paikan päällä, mutta niiden kaukolainaaminen voi olla vaikeaa ja kallista. Monissa kirjastoissa ja arkistoissa kirjoja ja arkistoaineistoa on mikrofilmattu ja alkuperäisten lähteiden käytöstä on erikseen neuvoteltava.

5. Käyttöön liittyvät erityispiirteet
Tieteenala on poikkitieteellinen ja useiden kirjahistoriallisten tutkimusten kannalta on edullista pyrkiä yhdistämään erilaisia lähdeaineistoja keskenään.

6. Avainsanat
Kirjahistoria, kirjakauppa, painaminen, lukeminen, reseptio.